

ПРОБЛЕМИ ЗМІСТУ І МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Курс історії економіки й економічної думки

С.В. Степаненко, канд. екон. наук

Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

**Тема: ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ
Й ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ**

Методологічна матриця історико-економічної науки

1. Цивілізаційна парадигма пізнання суспільних процесів
2. Об'єкт і предмет історії економіки й економічної думки

Література

1. Шумпетер Й.А. История экономического анализа : В 3 т-х. – СПб : "Экономическая школа", 2001. – Т. 1.
2. Маршалл А. Принципы экономической науки : В 3 т-х. – Т. III – М. : "Прогресс"; "Универс", 1993.
3. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М. : "Прогресс", 1982.
4. Кун Т. Объективные, ценностные суждения и выбор теории. – М., 1973.
5. Арутюнов В.Х., Мішин В.М., Свінціцький В.М. Методологія соціально-економічного пізнання : Навч. посібник. – К. : КНЕУ, 2005.
6. Тойнбі А. Дослідження історії. – К. : "Основи", 1995.
7. Парсонс Т. Система современных обществ. – М. : "Аспект-Пресс", 1997.
8. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М. : "Прогресс", 1986.
9. Сравнительное изучение цивилизаций : Хрестоматия. – М. : "Аспект-Пресс", 2001.
10. Цивилизационные модели современности и их исторические корни. – К. : "Наукова думка", 2002.
11. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. – М. : "Прогресс", 1968.
12. Богданов А.А. Тектология: всеобщая организационная наука : В 2 кн. – М. : "Экономика", 1989. – Кн. 1.
13. Боннер К. Логика и рост научного знания. Избранные работы. – М. : "Прогресс", 1983.
14. Тоффлер Э. Метамофозы власти (Знание, богатство и сила на пороге XXI века). – М. : АСТ, 2001.

У системі економічної освіти важливе місце посідають історико-економічні знання, значення яких постійно зростає. Вони спрямовані на ознайомлення студентів з історичними фактами і подіями в господарському житті людей, із логікою зв'язку між ними; передбачають пізнання історичного розвитку господарських систем і економічної думки, що його

відбиває. "Ніхто не зможе зрозуміти економічні явища будь-якої епохи, в тому числі сучасної, без належного володіння історичними фактами, належного історичного чуття і того, що можна назвати історичним досвідом"¹. Пізнання генезису господарської системи суспільства є необхідною передумовою розкриття її сутності, взаємозалежності та взаємообумовленості економічних процесів. Тому жодна економічна наука не може обійтися без історико-економічного аналізу власного наукового об'єкта.

Історико-економічні знання необхідні не лише для пізнання сутнісних рис господарських систем чи їхніх складових, а і для встановлення тенденцій їх розвитку. *Прогноз* завжди спирається на дослідження витоків і основних етапів розвитку процесів, причин, що привели до якісних змін у них. Відомо, що в майбутнє можна зазирнути настільки, наскільки видимим (і зрозумілим) є минуле. Як писав А.Маршалл: "...пояснення минулого і передбачення майбутнього – це не різні операції, а одна і та сама діяльність, здійснювана у протилежних напрямках; в одному випадку – від результату до причини, в іншому – від причини до результату"².

Історико-економічні знання виступають важливим джерелом успішної *практичної діяльності* людей. Вони несуть у собі історичний досвід людства найжиттєздатніших і найефективніших форм господарювання, успішного використання нових зразків техніки і технології виробництва, створення сприятливих умов для господарської діяльності тощо. Історичний досвід є важливим фактором адаптації до постійних змін у зовнішньому середовищі, а оволодіння ним – передумовою свідомого вибору варіантів рішень і дій в організації суспільного виробництва.

Історико-економічні знання відіграють виняткову роль за формування особистісних і професійних *компетенцій* студентів-економістів. Без таких знань неможливо набути високої фахової ерудиції та системного мислення.

Значущість історико-економічних знань для економічної освіти і практики господарської діяльності людей обумовила необхідність включення до програм підготовки фахівців з економіки і менеджменту дисципліни "історія економіки й економічної думки". Вона містить систематизований виклад історичних фактів і подій, показує роль у розвитку господарських систем суспільств європейської цивілізації, встановлює логіку змін у них, висвітлює економічну думку, що відбиває еволюцію господарських систем.

Традиційно історико-економічні знання здобували в рамках двох дисциплін – економічної історії та історії економічних учень. Кожна з цих дисциплін має власний науковий об'єкт і предмет пізнання, з різних боків розглядає історичні процеси розвитку господарських систем. Але вже неодноразово здійснювалися спроби інтегрувати ці напрями. Останніми роками з'явилися навчальні посібники, в яких задекларовано їх об'єднання в єдиній навчальній дисципліні. І лише використання методологічного потенціалу системно-синергетичного аналізу дозволило обґрунтувати цивіліза-

¹ Шумпетер Й.А. История экономического анализа : В 3-х т. – СПб, 2001. – Т. 1. – С. 15.

² Маршалл А. Принципы экономической науки : В 3 т-х. – Т. III. – М., 1993. – С. 213.

ційну парадигму суспільствознавства, на методологічних засадах якої з'явилися перспективи органічно інтегрувати наукові досягнення економічної історії та історії економічних учень і визначити науковий предмет нової дисципліни – історії економіки й економічної думки.

Під методологією прийнято розуміти систему принципів³ і способів організації процесу пізнання, за допомоги яких здобуваються нові та впорядковуються (переосмислюються) вже набуті знання. Вона, як правило, включає загальнонаукові підходи, якими керується людство на певному етапі історичного розвитку і які відбиваються в пануючій науковій парадигмі; фундаментальні теоретичні положення даної науки, що використовуються у процесі пізнання як опорні точки і сприймаються як аксіоми; основні напрями наукового аналізу, зокрема, виокремлення наукового об'єкта і предмета; методи пізнання, що відповідають особливостям наукового об'єкта; критерії встановлення рівня науковості отриманих знань. Сукупно вони утворюють своєрідну методологічну матрицю⁴ історико-економічної науки, яку використовують як модель (алгоритм) наукового аналізу господарської системи на різних етапах її історичного розвитку. Розкриття методологічних засад історії економіки й економічної думки є головним завданням цієї публікації.

1. Цивілізаційна парадигма пізнання суспільних процесів

Суспільство є однією з найскладніших форм об'єктивної реальності. На відміну від природи, суспільні процеси відбуваються у свідомо створеному середовищі (світі штучних і природних об'єктів) і наповнені цілеспрямованою діяльністю людей. Їх пізнання ускладнюють швидкі зміни умов і факторів, що впливають на суспільне життя. Особливості розвитку суспільства обумовили особливу роль наукової моделі, яку прийнято називати науковою парадигмою суспільствознавства. Від її довершеності та обґрунтованості залежать успіхи наукового дослідження, рівень достовірності висновків і надійність прогнозів розвитку⁵.

Нині в суспільствознавстві використовують, переважно, дві парадигми – формаційну і цивілізаційну. Широкого застосування також набули

³ Під принципом розуміють засадничу ідею, начало, що лежить в основі (служить відправним пунктом) наукового пізнання будь-якого об'єкта. Й. Шумпетер принципом називав "...будь-яке твердження, яке ми (або розглядуваний автор) не пропонуємо заперечувати. Але це може бути припущення, яке ми (вони) підтвердили, а також припущення, яке ми (вони) підтвердили, так само, як і припущення, яке ми (вони) постулювали або мали на думці". (Див.: *Шумпетер Й.* Теория экономического развития. – М., 1982. – С. 32–33.)

⁴ Поняття методологічної матриці дисципліни близьке за своїм змістом до поняття "наукова парадигма" і використовується, переважно, у викладанні певних навчальних дисциплін. Його обґрунтував і ввів в обіг Т. Кун. Див.: *Кун Т.* Объективные ценностные суждения и выбор теории. – М., 1973.

⁵ Із поняттям наукової парадигми в літературі є близьким за значенням поняття науково-дослідної програми (НДП), обґрунтоване Імре Лакатошем. Суть його зводиться до використання в науковому дослідженні "жорсткого ядра" – сукупності незмінних принципів аналізу і "гнучкої оболонки", під якою розуміють будь-які підходи, положення і методи, які використовують дослідники залежно від об'єкта аналізу. Головним у застосуванні НДП є отримання достовірних результатів дослідження, незважаючи на склад суб'єктивно обраної оболонки.

паненко

позитивістські підходи, згідно з якими перевага надається дослідженню практичного життя людей, виробничо-перетворювальної діяльності, пізнання якої здійснюється на засадах наукового раціоналізму, що поєднує емпіризм і логіку. Ці підходи проявилися в утвердженні принципу методологічного індивідуалізму, за яким усі економічні процеси розглядаються з позиції поведінки вільного індивіда, що діє раціонально для реалізації власних інтересів. Незважаючи на постійно зростаючі обсяги аргументованої критики, принцип методологічного індивідуалізму залишається однією з опор теоретичного фундаменту неокласичної економічної теорії.

Тривалий час панівну позицію у працях вітчизняних дослідників посідала і продовжує посідати формаційна парадигма аналізу суспільних процесів. Вона дозволила отримати цілісне уявлення про історичний розвиток суспільства, розкрити закономірності функціонування його складових, причини і тенденції змін, що очікують людство. Проте в умовах підвищення рівня складності та взаємообумовленості суспільних процесів, потреби в точніших знаннях про них, а також зростання значущості прогностичної функції суспільствознавства формаційна парадигма стала недостатньою. Сьогодні дедалі більше прихильників знаходить цивілізаційна парадигма, яка, використовуючи потенціал своєї попередниці та розвиваючи власні підходи, стає надійною основою в пошуку відповідей на виклики часу.

Цивілізаційна парадигма почала утверджуватися відносно недавно, вона спирається на фундаментальні зміни, що відбулися в розвитку методології науки, в застосуванні якісно нових загальнонаукових підходів і принципів досліджень. Їх почали застосовувати в біології, квантовій фізиці, термодинаміці, фізичній хімії, що дозволило цим та іншим галузям науки сформулювати новаторські ідеї й отримати надзвичайно важливі результати.

Досить тривалий час домінували загальнонаукові підходи і принципи, обґрунтовані кілька століть тому Р.Декартом, І.Ньютоном та іншими видатними вченими середньовіччя. Розроблені ними класичні підходи до наукового аналізу орієнтували на пошук першопричини всіх змін, що відбуваються в досліджуваних об'єктах, джерел зовнішніх сил, які спричиняють ці зміни, а також наслідків їхніх дій і механізмів. Ці та інші важливі принципи склали основу наукових досліджень не лише природничих, а й суспільних процесів. Виявлення причинно-наслідкових зв'язків, що не опосередковані свідомою діяльністю людей, незмінність умов, у яких вони відбуваються, й об'єктивний механізм їх розгортання знайшли відбиття у формаційній парадигмі.

Нова загальнонаукова методологія досліджень передбачає системно-синергетичний підхід до аналізу будь-яких процесів. Вона формувалася поступово шляхом узагальнення наукових досягнень Лейбніца, Гьоте, Дарвіна, Менделєєва, Ейнштейна та інших видатних учених і має низку фундаментальних принципів, що суттєво відрізняються від класичної загальнонаукової методології⁶.

⁶ Докладніше див.: Арутюнов В.Х., Мішин В.М., Свінціцький В.М. Методологія соціально-економічного пізнання : Навч. посіб. – К., 2005. – С. 130–197.

Цивілізаційна парадигма реалізує підходи, обґрунтовані не лише системним аналізом, а й онтологією, і спирається на арсенал наукових категорій, понять і законів, розроблених діалектикою. Зокрема, вона передбачає дослідження суспільних процесів на основі таких принципів, як системність, цілісність, структурність, організованість тощо. Онтологічний підхід передбачає в центрі наукових досліджень розглядати людину, яка діє в реальному середовищі. На відміну від гносеології, яка головну увагу зосереджувала на пізнанні людиною об'єктивного світу, онтологія охоплює як пізнавальну, так і предметно-перетворювальну діяльність людини. Використання здобутків системного аналізу, онтології та діалектики дозволило сформулювати нові методологічні засади пізнання суспільства – цивілізаційну парадигму.

Основні положення цивілізаційної парадигми суспільствознавства полягають в такому.

По-перше, суспільство розглядають як цілісне утворення, що входить до ширших систем: людства, однієї із світових цивілізацій, регіону, що об'єднує сусідські держави і народи, природного середовища. Кожна з цих систем впливає на стан та історичний розвиток суспільства. Це виявляється у використанні ним надбань людства і світових цивілізацій, у характері зв'язків з іншими народами (війни, торгівля, входження в імперії), у впливі природно-кліматичних умов на життя людей тощо.

Як основна одиниця цивілізаційного аналізу історичного розвитку людства розглядається конкретне суспільство, що має власні, лише йому притаманні ознаки, яке проходить свій шлях історичного розвитку. Він обумовлений особливостями поєднання факторів, що відбивають вплив вищезазначених систем, до яких входить суспільство, і дії внутрішніх рушійних сил суспільного розвитку, особливостей його організації.

По-друге, сутність суспільства характеризується діалектичною єдністю двох сторін – суспільних індивідів, які усвідомлюють власні цілі та діють задля їх досягнення (тобто виступають у ролі суспільних суб'єктів), і суспільства, яке вони утворили. Статус суспільного суб'єкта індивіди набувають лише в суспільстві, яке виникає в результаті об'єднання індивідів. Кожна сторона існує завдяки іншій і призначена для іншої, має місце їх взаємозалежність і взаємозв'язок⁷.

Системний аналіз суспільних процесів і його відбиття в цивілізаційній парадигмі передбачає розгляд як першооснови взаємозалежності людини і суспільства. А.Тойнбі, досліджуючи суспільство, писав, що воно "...являє собою систему взаємозалежностей між людськими істотами, які є не лише індивідами, а й суспільними утвореннями в тому розумінні, що вони не могли б існувати, якби не перебували в залежності одне від одного... Суспільство – це продукт взаємозалежності між індивідами"⁸.

Взаємна залежність між суспільними індивідами і суспільством як цілісністю утворює головний (системоутворювальний) зв'язок, що не лише

⁷ У літературі часто абсолютизують значення однієї із сторін, тобто пріоритетного значення в розвитку суспільства надають або індивідам, або суспільству. На цьому ґрунтується тривала схоластична дискусія про первинність індивідуалізму чи холізму.

⁸ Тойнбі А. Дослідження історії. – К., 1995. – С. 215.

забезпечує збереження суспільства від розпаду, а й відіграє вирішальну роль у його історичному розвитку. Суспільна залежність охоплює всі структурні складові суспільства, обумовлює їх функціональне призначення. Історичні зміни форм суспільної залежності та способів їх реалізації вирішальним чином впливають на ключові характеристики суспільства, тому вона по праву стає сутнісною характеристикою наукового предмета суспільних дисциплін.

Іншою сутнісною характеристикою суспільства є так звані системні, або емерджентні, властивості. Їх особливість полягає в тому, що вони породжуються не окремими складовими суспільства (не зводяться до суми їх властивостей), а системою як цілим. До них слід віднести, перш за все, суспільну свідомість, духовно-культурні цінності, мову, звичаї, менталітет, релігію, цілі, морально-етичні норми тощо. Вони є надбанням багатьох поколінь людей, вони об'єднують людей у просторі та часі. Системні характеристики суспільства дозволяють розкрити його сутність і відіграють значну роль у збереженні його цілісності у процесі функціонування й історичного розвитку.

По-третє, суспільство, як і кожне системне утворення, має структуру, що включає політичну (владну), економічну, соціальну і духовно-культурну підсистеми⁹. Вони поступово формувалися як відносно самостійні сфери суспільного життя для ефективнішої реалізації життєво важливих функцій. Ці підсистеми органічно пов'язані між собою і впливають одна на одну такою самою мірою, як і пов'язані між собою функції суспільства.

Економічні науки досліджують господарську систему суспільства, призначенням якої є створення матеріальних благ і послуг для забезпечення потреб суспільства. Господарська система, своєю чергою, розглядається як цілісне утворення, на функціонування і розвиток якої впливає зовнішнє середовище: політична, соціальна і духовно-культурна підсистеми суспільства; регіон у якому перебуває суспільство; світова цивілізація, до якої воно належить; глобальне середовище (людство); природно-кліматичні умови.

По-четверте, розвиток суспільства здійснюється шляхом розгортання двох взаємопов'язаних процесів – диференціації й інтеграції. В основі диференціації лежить безмежний поділ суспільства і його структурних складових на частини задля адаптації до постійних змін зовнішнього середовища й ефективнішого виконання своїх функцій. Інтеграція передбачає об'єднання нових елементів у структуру, формування між ними зв'язків, утворення нових структурних рівнів.

Розвиток господарської системи здійснюється, головню, на основі поділу праці (функціональної її диференціації) та розвитку форм власності на засоби виробництва (соціальна диференціація) з наступною їх інтеграцією. Інтеграція відбувається шляхом об'єднання індивідів і засобів виробництва в суспільному середовищі і виявляється у формуванні різноманітних господарських одиниць (форм господарств). Історично форми господарських одиниць та інших структурних складових господарської си-

⁹ Структуру сучасного суспільства обґрунтував Т.Парсонс, і його підтримали багато дослідників. (Див.: Парсонс Т. Система современных обществ. – М., 1997.)

стеми пройшли шлях від патріархального домогосподарства античного суспільства до транснаціональних корпорацій.

По-п'яте, головна мета суспільства – збереження його від розпаду як передумова існування суспільних індивідів – досягається шляхом його організації. "...щоб пов'язати між собою різні рівні опису й урахувати взаємозв'язок між поведінкою цілого й окремих частин, необхідне поняття організації"¹⁰. Організація будь-якої системи містить дві взаємопов'язані сторони – організацію структури й організацію процесу взаємодії між її складовими і суспільством в цілому. Перша передбачає формування суспільних суб'єктів та їх об'єднань, установлення зв'язків між ними, а друга – створення суспільних умов, необхідних для взаємодії цих суб'єктів. Середовище взаємодії подано сукупністю суспільних інститутів, покликаних спрямовувати і координувати цю взаємодію.

Після розпаду кровнородинового суспільства виникає централізований спосіб його організації, який пов'язаний з утворенням держави. У наш час почав проявляти себе і децентралізований спосіб – формування громадянського суспільства. Особливістю першого способу є існування організаційного центру – держави, яка покликана забезпечувати реалізацію життєво важливих функцій суспільства, перелік яких історично змінюється¹¹. Свою місію держава виконує, спираючись на верховну (суверенну) владу й органи її виконання. Ключовою ознакою державної влади є легітимність. Державна влада діє різноманітними методами – від формування суспільних інститутів, ухвалення правових актів і владних рішень, обов'язкових для виконання всіма членами суспільства, до застосування сили.

Організація процесу взаємодії полягає в налагодженні сукупності прямих і зворотних зв'язків між державою як організаційним центром суспільства і суспільними суб'єктами. Форма і спосіб реалізації цих зв'язків історично змінювалися, що принципово впливало на особливості й ефективність організації суспільства. Посилення демократичних тенденцій у розвитку суспільства виявляється в поступовій відмові від адміністративно-владних форм організації прямих і зворотних зв'язків.

В організації суспільства важливу роль відіграє суспільна свідомість. Співвідношення між свідомими організаційними діями людей та держави (влади) і стихійним перебігом подій свідчить про рівень організованості суспільства. Стихія – сліпа (неосмислена) і безвільна діяльність, рух лінією найменшого опору, за принципом "куди крива виведе" є, за висловом О.Богданова, найбільшим ворогом людства. В боротьбі із стихією важливу роль відіграє наукове пізнання суспільства, закономірностей його розвитку, демократизація держави (влади).

По-шосте, центральне місце в аналізі суспільства належить дослідженню людини, її статусу, діяльності та суспільного розвитку. Людина є граничною неподільною одиницею, основним елементом суспільства, протилежним цілісності суспільства полюсом. Наділена свідомістю, людина має власні цілі, є носієм різних соціальних якостей, виступає джерелом внут-

¹⁰ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М., 2005. – С. 232.

¹¹ Слід відзначити, що організацію релігійного життя суспільства здійснює церква, що відокремилася від держави і функціонує незалежно.

рішних рушійних сил суспільного розвитку. Її розглядають як первинний (базовий) суспільний суб'єкт¹². Для досягнення власних і суспільних цілей індивіди утворюють колективні суб'єкти різного масштабу і спрямування.

З людиною безпосередньо пов'язаний термін "цивілізація", який походить від латинського слова "civilis", що в античні часи означало такі риси людини, як гідність, доброзичливість, вихованість, тобто якості, що протиставлялися природним інстинктам і пристрастям людини. Згодом цивілізованість стала означати і зростаюче значення цих якостей для полегшення життя людини, матеріального і духовного прогресу всього суспільства. Постійне зростання людського (суспільного) начала, соціалізація всіх боків життя людини стає основним вектором її історичного розвитку. Передумовою цього розвитку є суперечність між природним (інстинктивним) і соціальним (культурним) началами людини, розв'язання якої здійснює кожен індивід упродовж всього життя¹³. Культура, мораль, духовність людини відбивають її цивілізаційний розвиток, стають утіленням прогресу суспільства. Зростання духовно-культурних цінностей суспільства як прояву системних його властивостей відіграє значну роль у його історичному поступі.

Доповненням до характеристики сутності цивілізаційної парадигми суспільствознавства може слугувати порівняльний аналіз характеристик суспільства на методологічних засадах формаційної та цивілізаційної парадигм. Варіант такого порівняння подано в наведеній нижче таблиці.

Таблиця

Критерії	Формаційна парадигма	Цивілізаційна парадигма
1. Загальнонаукові принципи, що використовуються в аналізі суспільних процесів.	Принципи класичної загальнонаукової парадигми Р.Декарта-І.Ньютона.	Принципи системно-синергетичного аналізу.
2. Місце і роль людини в суспільних процесах.	Реалізується гносеологічний підхід, а людина є суб'єктом пізнання об'єктивних процесів.	Реалізується онтологічний підхід, де людина є суб'єктом пізнання і предметно-перетворювальної діяльності.
3. Основна суперечність розвитку суспільства і форма її розв'язання.	Суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами. Револьюційна зміна виробничих відносин і політико-юридичної надбудови.	Суперечність між відносно самостійними індивідами і суспільством. Зміна форм суспільної залежності людей, наростання свободи як сенс історії.
4. Місце і роль держави в розвитку суспільства.	Держава є надбудовою над економічним базисом, має класову природу і виступає знаряддям панівного класу.	Держава є організаційним центром суспільства, що в легітимний спосіб забезпечує досягнення спільних цілей усіх членів суспільства.
5. Структура суспільства на певному	Суспільство (суспільно-економічна формація) скла-	Суспільство є органічною цілісністю, яку утворюють полі-

¹² "...елементом, мінімальним, нерозчленовуваним носієм соціальної системної якості, - писав В.Афанасьєв, - є людина". (Див.: Афанасьєв В.Г. Системность и общество. - М., 1980. - С. 74.)

¹³ Суперечність між природним і соціальним началами людини на рівні суспільства набуває форми суперечності між стихією і свідомою організацією суспільного життя. Однією з причин світової фінансової кризи, що відбувається зараз, стала жадібність керівників фінансових установ, домінування в них природних пристрастей.

Критерії	Парадигми	Формаційна парадигма	Цивілізаційна парадигма
історичному етапі розвитку.		дається з базису і надбудови. Базис – це сукупність домінуючих виробничих відносин, що вирішальним чином впливають на структури політико-юридичної та ідеологічної надбудови.	тична, духовно-культурна, соціальна й економічна підсистеми.
6. Механізм розвитку суспільства		Розв'язання антагоністичної суперечності між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами, між базисом і надбудовою шляхом соціальної революції.	Процес диференціації всіх сфер суспільного життя з метою найефективнішого досягнення суспільних цілей і наступною інтеграцією їх у нову цілісність.
7. Історичний розвиток суспільства.		Проходження кожним суспільством історичних суспільно-економічних формацій.	Індивідуальний шлях розвитку кожного суспільства, що належить до певної цивілізації, яка проходить етапи становлення, розквіту і занепаду.

Обов'язковою умовою застосування в дослідженні суспільних процесів методологічних засад цивілізаційної парадигми є їх комплексність. Адже кожне з указаних положень відбиває лишень один з аспектів цивілізаційної парадигми і його використання у відриві від інших суперечить природі системного аналізу, на якому вона ґрунтується. Тому в узагальненій характеристиці цивілізаційної парадигми – у визначенні цивілізації – мають бути відбиті всі вищевикладені її ознаки.

Єдиного загально визнаного визначення цивілізації наука ще не створила¹⁴. Найповніше, на нашу думку, його сформулював колектив авторів, який очолює Ю.Пахомов: "Цивілізація – це окрема, відносно автономна, здатна до самоорганізації та саморозвитку поліетнічна соціокультурна система, що має виміри у просторі та часі, базові духовно-культурні основи і відносно усталені довготермінові структури економічних, суспільно-політичних і культурних форм"¹⁵.

Використання положень цивілізаційної парадигми за дослідження господарської сфери суспільства стає центральним завданням економічних наук. Причому кожна з них вивчає господарську систему з точки зору власного предмета. Так, історико-економічні науки досліджують її генезис, розвиток на різних етапах і економічну думку, що його відбиває ці етапи.

2. Об'єкт і предмет історії економіки й економічної думки

Науковий об'єкт – це частина об'єктивної реальності, межі якої встановлює дослідник з метою отримання наукових знань про неї.

¹⁴ У хрестоматії "Порівняльне вивчення цивілізацій" наведено визначення цивілізації, здійснені М.Вебером, П.Сорокіним, Ф.Енгельсом, А.Тойнбі, О.Шмолером, Ф.Броделем та ін. (Див.: Сравнительное изучение цивилизаций : Хрестоматия. – М., 2001.)

¹⁵ Цивилизационные модели современности и их исторические корни. – К., 2002. – С. 8.

леж
його
пере
тріш
події
тей.
тему
само
не лу
мами

функ
і яви
власн
го жи
матер
чних і
льства

наук е
темам
родни
зв'язкі
систем

можуть
Напри
і грош
мостій
обміну,
систем
економ

Е
мікроек
об'єкто
та ж ек
ми. От
щах, щ
цілісног
обумов

На
історич
що відб
Ст
чалос
лізації й

дигма

урна,
на під-і всіх
тя з ме-
о досяг-
й і на-
х у новурозвитку
що на-
лізації,
станов-
таду.іх про-
сність.
цивілі-
речить
альне-
зації –це не
ив ав-
і авто-
окуль-
ьтурні
спіль-ження
номіч-
і зору
незис,
апи.

і якої

віліза-
пером,
тія. –

2002.

Тривалий час об'єкт наукового пізнання визначали суб'єктивно, залежно від цілей дослідження. Системний підхід передбачає визначення його на основі певних принципів, серед яких – принцип цілісності, який передбачає включати до об'єкта лише ті факти і події, складові яких внутрішньо взаємопов'язані між собою; принцип, на підставі якого факти і події включають у науковий об'єкт залежно від його системних властивостей. Цілісність наукового об'єкта передбачає розглядати його як підсистему тієї системи, в рамках якої він функціонує і розвивається відносно самостійно. Тому за обґрунтування наукового об'єкта важливо встановити не лише його межі, а і зв'язки з зовнішнім середовищем, іншими системами, до яких він входить і які впливають на нього.

Суспільство є надзвичайно складним і багатоаспектним утворенням, функціонування і розвиток якого виявляється в різноманітних процесах і явищах. Їх пізнання здійснюють різні суспільні науки, і кожна визначає власний об'єкт дослідження. Виокремлення з багатоаспектного суспільного життя фактів і подій, що відображають створення і споживання людьми матеріальних благ і послуг, дозволяє встановити науковий об'єкт економічних наук (науки економіки), яким виступає господарська система суспільства (національна економічна система).

Важливим кроком у характеристиці наукового об'єкта економічних наук є встановлення зв'язків між господарською системою та іншими системами суспільства – політичною, соціальною, духовно-культурною, природним середовищем. Лише на основі встановлення внутрішніх взаємозв'язків між фактами і подіями господарського життя, впливу на них інших систем суспільства можна описати науковий об'єкт економічних наук.

Факти і події, що входять до економічної системи, своєю чергою, можуть бути об'єднані у відносно цілісні утворення за різними ознаками. Наприклад, ті, що відбивають виробництво матеріальних благ, рух товарів і грошей, функціонування капіталу і робочої сили, можуть утворювати самостійні наукові об'єкти, якими виступають виробнича система, система обміну, система соціально-трудова відносин тощо. Поділ господарської системи на окремі підсистеми стає об'єктивною основою для класифікації економічних наук

Економічна теорія, до якої входять такі дисципліни, як політекономія, мікроекономіка, макроекономіка, історія економіки й економічної думки, об'єктом дослідження має економічну систему як цілісне утворення, решта ж економічних наук досліджують лише її окремі аспекти або підсистеми. Отже, економічна теорія зосереджує дослідження на процесах і явищах, що відбивають становлення і розвиток господарської системи як цілісного утворення (її генезис), структуру і зв'язки між її складовими й обумовлюють її самостійне (відносно відокремлене) функціонування.

Науковий об'єкт історико-економічної науки включає становлення й історичний розвиток господарської системи, а також знання про процеси, що відбуваються в ній.

Становлення господарської системи як цілісного утворення розпочалося після розпаду кровнородинних общин у країнах Європейської цивілізації й утвердження державної організації суспільного життя, що тривало

майже до кінця XVII століття. Як відзначав відомий американський дослідник Р.Хайлбронер, до середини XVII століття світ господарських процесів "...ще не вирвався з соціального контексту свого часу. Світ практичних операцій ... нерозривно пов'язаний із світом нашого політичного, суспільного і релігійного життя"¹⁶. Тому в центрі уваги історико-економічної науки на етапі становлення господарської системи перебували процеси, що привели до відокремлення її від інших сфер суспільного життя, а також формування економічної думки про неї.

Наступний етап розвитку об'єкта історико-економічної науки – набуття вищих рівнів цілісності господарської системи і розвиток теоретичних систем економічних знань про неї – включає факти і події господарського життя суспільств, що відбивають якісні зміни в господарській системі. Вони стосуються появи нових галузей виробництва, техніки і способів створення матеріальних благ і послуг, форм господарських одиниць, особливостей обміну результатами виробництва, нових способів інтеграції в цілісність тощо. Економічні знання набувають форми перших теоретичних систем – розрізнені погляди на господарське життя стають логічно взаємопов'язаними, виникають системи економічних знань. Отже, утворення об'єкта дослідження історико-економічної науки відбувається на етапі утвердження економічної системи як відносно самостійно функціонуючої цілісної підсистеми суспільства.

Розглядуваний об'єкт містить емпіричні дані про господарське життя людей, які завжди мають конкретно історичний зміст (наповнення)¹⁷. Зміст цих даних на кожному етапі еволюції господарської системи конкретизується за допомоги поняття "історичні факти і події". Спробуємо віднайти чітке визначення цього поняття й установити його ознаки.

Факт (від лат. *factum* – зроблене, те що відбулося) – дійсна подія, явище, встановлене знання, яке є підставою для висновку. У факті відбивається об'єктивна дійсність, яка впливає на теоретичні підходи до його пізнання. Факт як момент реальності виступає у формі знань про неї, він завжди є відбиттям дійсності у свідомості людини, є категорією онтології. Зовні він уявляється як безпосередньо отримані (емпіричні) знання про реальну дійсність, які протиставляються абстрактним знанням гіпотез і теорій.

Історичними є лише ті факти, які пов'язані з життєдіяльністю людей, адже історія є суспільною наукою. Історичними вони стають тоді, коли засвідчують якісні зміни в господарській системі, коли вперше з'явилися в господарському житті і суттєво вплинули на нього. Важливою ознакою історичних фактів є їх часова визначеність, приналежність до певного суспільства, його стану на даному етапі історичного розвитку. На відміну від інших економічних наук, які встановлюють факти в безпосередньому сприйнятті дійсності, історико-економічна наука розглядає факти давноминулих часів. Тому емпіризм історичних фактів завжди містить суб'єктивну оцінку людей, що їх установили й описали, адже вони осмислювалися в рамках пануючих на той час методо-

¹⁶ Хайлбронер Р.Л. *Философы от мира сего.* – М., 2008. – С. 27.

¹⁷ Теорія пізнання протиставляє поняття "сутність", що характеризує внутрішній (невидимий) бік наукового об'єкта, поняттю "явище", яке характеризує зовнішній (емпіричний) його бік.

логічних підходів. Така особливість історичних фактів дає підстави для їх характеристики як науково-історичних.

До того як включити історичні факти до наукового об'єкта історико-економічного аналізу певного суспільства, необхідно оцінити рівень їх науковості; перевірити дані про них, переосмислити їх з позиції сучасних знань, дати їм нове тлумачення. Невідворотним стає перегляд історичних фактів – "Історія – це не минулий досвід, а радше розгляд подій минулого з висоти накопиченого в наш час досвіду"¹⁸. Тому науковий об'єкт історії економіки й економічної думки органічно поєднує в собі як знання про реальні факти господарського життя, так і оцінку рівня їх наукового відбиття в пам'ятках економічної думки. Це дає підстави для віднесення до самостійного напрямку історико-економічних досліджень опис і переосмислення науково-історичних фактів, що характеризують господарську систему на певному етапі її історичного розвитку.

Близьким і пов'язаним з історичним фактом є поняття *історичної події*. Подія вказує на учасників дій, що спричинили якісні зміни в господарській системі, відбиті в історичному факті, і передбачає розкриття цих змін. Якщо в історичному факті відбивається певний момент часу, то в історичній події – період, упродовж якого відбувалися зазначені зміни. Тобто історичний факт та історична подія відрізняються як статична і динамічна характеристики суттєвих змін у господарській системі¹⁹.

Таким чином, об'єктом історико-економічної науки є науково-історичні факти і події, що засвідчують якісні (етапні) зміни в господарській системі. Їх зміст відбиває дії людей і суспільства в цілому, що привели до появи нових структурних частин господарської системи (галузей і сфер господарської діяльності), господарських одиниць, форм взаємозв'язків, техніки і технології, обсягів створених матеріальних благ тощо. Історичність фактів і подій можна визначити лише з плином часу, коли підтвердиться їх значення і вплив на розвиток господарської системи. Історико-економічна наука постійно звертається до відомих фактів і подій з висоти історичного досвіду і набутих знань, дає їм нову оцінку, розкриває досі невідомі їх боки.

Предмет історії економіки й економічної думки відбиває інший напрям пізнання історичного розвитку господарської системи суспільств і передбачає отримання сутнісних, зовні невидимих і недоступних для безпосереднього сприйняття знань. Це теоретично осмислені знання, набуті у процесі наукового узагальнення емпіричних даних, відбитих в історичних фактах і подіях. Ключовою ознакою теоретичних знань є їх внутрішній взаємозв'язок, логічність побудови, що досягається, перш за все, шляхом використання одного чи кількох базових принципів як основи узагальнення емпіричних даних, об'єднання знань у певну систему.

Під принципом ще з античних часів розуміли начало, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, яке І.Ньютон називав першопричиною

¹⁸ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. – М., 1968. – С. 25.

¹⁹ Іноді подію трактують як унікальне, неповторне явище, яке відбулося в певний момент розвитку господарської системи, що фактично веде до ототожнення її з історичним фактом.

будь-якого об'єкта. Об'єктивна першооснова у процесі пізнання виступає як засаднича (керівна) ідея, як базове положення (вимога), що об'єднує знання в систему. Один або кілька засадничих принципів, на базі яких формується логічно несуперечлива система знань про сутнісні властивості певного об'єкта, прийнято називати науковим предметом. Предмет завжди пов'язаний із науковим об'єктом дослідження і спрямований на розкриття внутрішніх (сутнісних) його характеристик.

Знання про історичні факти і події, що відбуваються становлення і розвиток господарської системи, а також знання про неї – науковий об'єкт історико-економічної науки – можуть бути об'єднані в цілісну систему на основі суспільної залежності людей. Адже вона є головним (системоутворювальним) зв'язком суспільства в усіх його складових. Тому за обґрунтування наукового предмета історико-економічної науки необхідно звернутися до форм суспільної залежності людей у господарській сфері як на етапі її становлення, так і на етапі розвитку, коли вона стає цілісною, відносно відокремленою системою суспільства.

Суспільна залежність у господарській сфері виникає і реалізується в кількох напрямках, а тому предмет історико-економічної науки стає складним, багатоаспектним поняттям. Так, залежність, що виникає внаслідок існування і розвитку поділу праці та власності на засоби виробництва, реалізується шляхом формування господарських одиниць, у яких відбувається поєднання індивідів і засобів виробництва. Тому господарські одиниці стають однією із складових наукового предмета історії економіки й економічної думки.

Господарські одиниці, своєю чергою, залежать від суспільних умов, що впливають на їх діяльність. Останні прийнято називати економічними інститутами (економічним середовищем господарської діяльності), які також стають складовою наукового предмета.

Наступний напрям залежності індивідів і господарських одиниць, які вони утворили, пов'язаний з особливостями організації господарської системи, із способами координації їх дій. Вони проявляються у взаємодії господарських одиниць між собою і суспільством (в особі держави). На цій підставі взаємодія складових господарської системи також входить до наукового предмета її пізнання.

Таким чином, сформований на засадах цивілізаційної парадигми предмет історико-економічної науки включає господарські одиниці (економічні суб'єкти), економічні інститути і механізми (процеси) взаємодії структурних елементів господарської системи. В науковому предметі відбуваються як структурні (економічні суб'єкти й економічні інститути), так і функціональні (процеси-взаємодії) аспекти господарської системи. У своїй єдності вказані складові предмета утворюють основу для формування логічної та цілісної системи знань про її стан і розвиток на кожному етапі еволюції.

Для розкриття предмета історико-економічної науки необхідно не лише вказати причини й основні напрямки формування суспільної залежності індивідів у господарській сфері, з якою пов'язується сутність предмета. Не менш важливим є розкриття *процесу реалізації* суспільної залеж-

ності: в який спосіб здійснюється, на яких рівнях відбувається, яких форм набуває. В цьому процесі відбито здійснення головного (системоутворювального) зв'язку господарської системи, досягнення нею головної мети – збереження цілісності.

У господарській системі суспільна залежність виступає у формі залежності від матеріальних благ і послуг, необхідних для забезпечення індивідуальних, колективних і суспільних потреб, виявляється як залежність споживання від виробництва. Реалізація цієї залежності здійснюється у процесі суспільного виробництва, який включає створення (виробництво), розподіл, обмін і споживання матеріальних благ і послуг. Взаємна відповідність зазначених фаз суспільного виробництва характеризує рівень цілісності господарської системи.

На етапі становлення господарської системи виробництво і споживання були пов'язані безпосередньо: створення матеріальних благ і послуг здійснювалося для власного споживання, в межах домогосподарств і спиралося на статевовіковий поділ праці. Суспільне виробництво мало форму натурального, в якому виробництво і споживання виступало як протилежності, як два різні боки єдиного процесу виробництва в межах домогосподарства. Головна суперечність господарської системи мала форму відповідності необхідних умов, які створювало суспільство (військовий захист, утвердження певної форми власності, розвиток інфраструктури тощо) для успішного функціонування домогосподарств.

Розвиток суспільного поділу праці привів до відносного відокремлення зазначених боків суспільного виробництва – створення матеріальних благ і послуг здійснюють одні індивіди, а споживають їхній продукт інші. Створені блага набувають форми товару, а господарська система переходить від стану натурального виробництва до товарного, яке, своєю чергою, історично змінюється (від простої товарної до товарно-грошової та грошово-кредитної форм).

Ключовою характеристикою товарного виробництва є переростання протилежності між виробництвом і споживанням в суперечність. Її сутність полягає в тому, що безмежне зростання суспільних потреб призводить до постійного відставання виробництва, до невідповідності між споживанням і виробництвом. Ця суперечність стає головною в розвитку товарного виробництва. Господарська система досягає своєї цілісності (призначення) залежно від того, якою мірою суспільство забезпечує єдність між виробництвом і споживанням, які знаходить шляхи розв'язання суперечності між ними.

Як у натуральному, так і в товарному виробництві ключову роль відіграють люди. Лише вони можуть створювати блага, що відповідають суспільним потребам, лише їм притаманна здатність формувати цілі та свідомо спрямовувати свої дії на їх досягнення. Лише людина виступає творцем, здатним поєднати дух і матерію, стати суб'єктом творення.

Проте для процесу виробництва, крім індивідів, необхідні матеріальні та суспільні умови. Залежність людей від них виступає формою прояву суспільної залежності як головного зв'язку господарської системи на її структурних рівнях. Реалізація залежності людей від матеріальних умов, необхідних для створення благ (ці умови прийнято зводити до засобів ви-

робництва), здійснюється шляхом відкриття доступу до них для індивідів. Поєднання двох складових процесу виробництва (людей та засобів виробництва) відбувається через створення господарських одиниць. Господарські одиниці є не лише необхідною формою реалізації суспільної залежності людей у господарській сфері, а й основною ланкою виробничої структури господарської системи.

Залежність господарської діяльності людей від суспільних умов проявляється в необхідності певних правил і норм, що дозволяють узгоджувати цілі та інтереси людей, відкривають шлях для їх взаємодії. Реалізація цієї форми залежності здійснюється шляхом створення економічних інститутів, які утворюють суспільне середовище діяльності людей. Прикладами можуть бути інститут власності на засоби виробництва, цехові інститути, інститут підприємництва, інститут найму тощо.

Історично економічні інститути розвиваються, часто змінюючи один одного. Наприклад, цехова регламентація господарської діяльності була скасована через ухвалення закону про вільний їх вибір в Англії (1814), що знаменувало зміну інституційного середовища, в якому домінувальну роль почало відігравати підприємництво. Скасування законів про бродяжництво відкрило шлях для вільного вибору місця і сфери зайнятості людей.

В умовах товарного виробництва важливу роль почали відігравати економічні інститути, що забезпечували координацію взаємодії господарських одиниць. Залежно від способу організації господарської системи – здійснюється вона на адміністративно-командних чи ринкових засадах – формуються різні методи координації економічної діяльності. В одних випадках взаємодія спирається на план, державне замовлення, матеріально-технічне постачання, а в інших – на попит і пропозицію, ринкову ціну і прибуток, конкуренцію, рекламу тощо.

Лише в єдності всіх складових предмета історико-економічної науки – реалізації суспільної залежності індивідів шляхом формування господарських одиниць, створення економічних інститутів, організації взаємодії у процесі суспільного виробництва – можна розкрити його природу. Аналіз причин виникнення суспільної залежності індивідів і форм її реалізації дозволяє побудувати систему знань про історичний розвиток господарської системи на основі наукового предмета.

Проте вищевикладене розуміння предмета історико-економічної науки є недостатнім, оскільки в ньому відсутня складова, що відбиває еволюцію економічної думки про природу та історичний розвиток господарської системи. Необхідність її включення обумовлена існуванням нерозривного зв'язку між об'єктом і предметом пізнання, тим, що науковий предмет завжди спрямований на розкриття внутрішніх (сутнісних) рис певного об'єкта дослідження. Як було показано вище, об'єкт історико-економічної науки включає в себе дві невід'ємні складові – об'єктивну реальність господарського життя та її відбиття у свідомості людей. Тому до предмета слід включити, крім господарських одиниць, економічних інститутів і механізмів взаємодії суб'єктів господарської системи, історичний розвиток знань про неї.

Упродовж багатьох років розвиток економічних знань був самостійним об'єктом наукових досліджень, здійснюваних у рамках історії економічних учень. Ця наука розглядала виникнення й еволюцію економічних поглядів, думок і теорій, що відбивали окремі аспекти господарського життя чи господарської системи в цілому. Важливе місце в ній посідало висвітлення особливостей розуміння і тлумачення економічних проблем, формування наукових течій і шкіл економічної думки. Такий підхід до економічних знань відповідав традиціям класичної загальнонаукової парадигми, що тривалий час вирішальним чином впливала на розвиток наук.

Диференціація економічних наук, у тому числі самостійне існування історії економічних учень, не лише була виправдана методологічно, а і сприяли накопиченню знань про окремі аспекти сутності та історичного розвитку господарських систем. Однак на певному етапі цей шлях призвів до втрати зв'язку не лише між різними економічними науками, а й у межах окремих економічних наук. Частковість економічних знань стала однією з найглибших проблем, що значно стримують розвиток економічної науки. Постала гостра потреба в об'єднанні економічних знань на основі певних принципів. Одним із напрямків інтеграції історико-економічних знань стало їх об'єднання в рамках історії економіки й економічної думки на базі єдиного наукового предмета і наукового об'єкта.

Іншою причиною включення історії економічної думки до предмета історико-економічної науки є необхідність урахування в історичному розвитку господарської системи ролі свідомої діяльності індивідів і суспільства в цілому. Економічні знання як форма суспільної свідомості впливають на формування господарських цілей, процес праці та організацію виробництва, вибір форм і способів взаємодії господарських одиниць тощо. На наукових знаннях і розумінні господарських процесів людей ґрунтувалися всі дії щодо здійснення господарських реформ або економічних революцій. Глибина економічних знань, якими володіє суспільство, свідчить не лише про рівень його розвитку, а і про його господарську систему.

Включення історії економічної думки до предмета дисципліни "Історія економіки й економічної думки" дозволяє зняти давнє протиставлення емпіричних і теоретичних економічних знань про історичний розвиток господарської системи суспільства. Емпіричні знання, як правило, здобувалися і систематизувалися в дисципліні "Економічна історія", а теоретичні – в "Історії економічних учень". Натомість дослідження господарської сфери суспільства як цілісної системи передбачає органічне поєднання емпіричних і теоретичних знань.

Далі буде.